

OSMANLI İMPARATORLUĞU, İNGİLTERE VE RUSYA AÇISINDAN VÁMBÉRY'NİN ORTA ASYA GEZİSİ ÜZERİNE DÜŐÜNCELER*

MELEK ÇOLAK**

Giriő

XIX. yüzyılda Orta Asya'da nüfuz alanları yaratmak ve Orta Asya Hanlıklarındaki pazarları ele geçirmek için Rusya ile İngiltere arasında siyasi ve özellikle ekonomik rekabet başladı.¹ Rusya dışında Orta Asya Hanlıklarıyla karşılıklı elçi gönderen tek devlet olan Osmanlı İmparatorluğu ise² her fırsatta Türkistan Hanlıklarına, birbirlerine düşmemeleri yolunda öğütlerde bulundu.³ Türkistan, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya ve İngiltere tarafından istilanın ön hazırlıkları için araőtırmalara konu oldu. Çeşitli yollarla gelen Batılılar aynı zamanda bölgenin siyasi, ekonomik ve stratejik özelliklerini belirlemek için ajan fonksiyonlarını icra ettiler.⁴ Çünkü Orta Asya'nın denetimini ele geçiren olağanüstü bir ticari pazara sahip olacaktı. Asya'nın bu bölümüne duyulan bilimsel ve egzotik ilgi daha az olmasına rağmen, askeri veya ekonomik istihbarat faaliyetleriyle başa baş ilerliyor, Orta Asya ile ilgili raporlar ya da seyahatnameler askeri ve ekonomik olduğu kadar, toplumsal-dinsel alanlarda da bilgi sağlıyordu.⁵ Rusya, İran, Hint İmparatorluğu ya da Çin'den başlayıp Buhara Hanlığında sonlanan kervan yollarında XIX. yüzyılda başta, yolculuk ederken ülkeleri adına istihbarat görevlerini yerine getiren, Avrupa devletlerinin sefirleri yada olağa-

* Bu çalışma Ármin Vámbéry'nin ölümünün 100. Yıldönümü münasebetiyle Macaristan Eötvös Loránd Üniversitesi'nde, Macar Bilimler Akademisi ve Eötvös Loránd Üniversitesi tarafından 13 Eylül 2013 tarihinde düzenlenen "Vámbéry és kora" ("*Vámbéry ve Çağı*") adlı Uluslararası konferansta bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr. Muđla Sıtık Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muđla / TÜRKİYE, tunam10@gmail.com

¹ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, çev. Ali Berktaş, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, I.Basım, ss. 7-9.

² Zarcone, *a.g.e.*, s. 8.; Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, 2.Baskı, s. 39.

³ Alâeddin Yalçınkaya, *a.g.e.*, s. 33.

⁴ Alâeddin Yalçınkaya, *a.g.e.*, s. 39.

⁵ Zarcone, *a.g.e.*, s. 9.

nüstü elçileri olmak üzere heyecan peşinde koşan maceracılar da dahil çeşit çeşit yolcu dolamıyordu.⁶

Bu ortamda doğunun esrarlı ve büyüleyici güzelliği, yoksulluk içinde ve Yahudiliği nedeniyle dışlanmanın acısı ile büyüyen genç Árminius Vámbéry'yi kendine çekti.⁷ Macar dili ve Türk lehçeleri arasında varolduğunu düşündüğü akrabalık derecesini belirlemeyi, Macar dilinin köklerini araştırmayı hedefleyen ve bunun çözümünün Orta Asya'da bulunduğuna inanan genç Vámbéry⁸ oraya “*gizlice gitme*” tasarısını Doğu ve Batı arasında bir şehir olan İstanbul'da gerçekleştirdi.⁹ Çünkü burası Orta Asya ile Batı arasında Avrupalıların uzak ve iyi bilinmeyen Doğu hakkında bilgi edinilebileceği temas noktalarından birisi olarak, Avrupalı seyyahlar için de zorunlu bir ara konaktı.¹⁰

1. Vámbéry ve Osmanlı Devleti

a. Osmanlı Devlet Adamları ve Vámbéry

Vámbéry uzun İstanbul ikametgâhı sırasında Hüseyin Daim Paşa sayesinde, Osmanlı Devletinin en nüfuzlu devlet adamlarıyla tanıştı. İstanbul'da kendine bir çevre edindi.¹¹ Sadık Rıfat Paşa'nın konağında yıllarca “*misafiri*” oldu.¹² Bu uzun süren misafirlik sırasında, Osmanlıların Peşte Sefiri Şekip Efendi aracılığıyla Vámbéry'nin gerçek kimliği su yüzüne çıkmış, İngiltere namına İran, Afganistan Hive, Buhara, Semerkand ve bütün Orta Asya'ya bir geziye hazırlandığı bilgisi alınmıştı. Asya üzerindeki çetin hâkimiyet mücadelesini çok iyi bilen Hariciye Nazırı Fuat Paşa, Rıfat Paşa'ya İngiltere ile Rusya arasında bir cihan hâkimiyeti mücadelesi olduğunu, bunun alanının Hindistan'dan başlayarak Osmanlı dâhil bütün Asya kıtası olduğunu, Türkistan'ın halen Rusya'nın işgalinde bulunduğunu söyledi. Fuat Paşa ayrıca Türkistan'da neler olup bittiğini hiç kimsenin bilmediğini, Reşid Efendiye senelerdir bu amaç ile İngilizlerin hazırlamış olmalarının muhtemel olduğunu, kendi namına da hareket etmesinin muhtemel olduğunu söyledi.¹³

⁶ Zarcone, *a.g.e.*, s. 3.

⁷ Mim Kemal Öke, *Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajam Yahudi Vámbéry*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991, 1.Baskı, ss. 12-16; *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 2011, ss. 11-12.

⁸ Zarcone, *a.g.e.*, ss. 41-43; *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 13.

⁹ Zarcone, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰ Zarcone, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹ *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 31.

¹² Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, Aksoy Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1998, ss. 9-10; Cemal Kutay, *Osmanlıda İngiliz Casus Árminius Vámbéry'nin (Reşid Efendi) Günlükleri (1862-)*, Acar Bilgi Merkezi Yayınları No:15, İstanbul 2013, 1.Baskı, ss. 13-14.

¹³ Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, ss. 9-10.

Vámbéry’nin deyimiyle

“bu nüfuzlu devlet adamları; gezisi için Asya’nın önemli kişilerine verilmek üzere tavsiye mektupları hazırlanmasını Türk Hükümetinden sağladılar. Bu tavsiye mektuplarında sadece seyahat etmekte olan Reşit Efendi olarak tanıtılıyor, Avrupalı kimliği gizleniyordu.”¹⁴

Her ne kadar Vámbéry, “*artık, başta Peşte Akademisi ve bazı İngiliz ilim heyetleri tarafından kendisine verilmiş görev ile kendisini Orta Asya’ya gidebilecek halde bulmasına ve bu gizli gezinin kendisine cidden heyecan verdiğini*” yazmasına rağmen¹⁵, bu önemli ayrıntı, Osmanlı dostlarının da onun tasarılarından haberdar olduklarını göstermektedir.¹⁶ Vámbéry hatıralarında, gerçek şahsiyetini ortaya koyduracak hiçbir soruyla karşılaşmadığını derin hayranlıkla kaydetmektedir.¹⁷ Osmanlı dostları sayesinde, Osmanlı Devletinin Tahran Büyükelçisi Haydar Efendi’ye yazılan tavsiye mektubu ile Babıali’deki diğer paşaların yazdıkları mektupları da yanına alan Vámbéry, Osmanlı pasaportu ile İstanbul’dan ayrılarak sıkıntısız bir yolculuğun ardından Ocak 1863’te Tahran’a geldi. Osmanlı Sefaretinin konuğu oldu. Bu fırsattan yararlanarak İtalyan, İngiliz, Belçikalı ve Prusyalı diplomatlarla tanıştı.¹⁸ Osmanlı Sefareti ve Büyükelçi Haydar Efendi ona yardım etti.¹⁹ Vámbéry’nin tek yapacağı Mekke’den dönen bir hacı kafilesine kendini kabul ettirip, onlarla birlikte yola koyulmaktı.²⁰ Kaşgarlı İmam Hacı Bilal ve Türkistan’lı arkadaşları Osmanlı Sefaretine nezaket ziyaretinde bulunmak için Tahran’a geldiklerinde Orta Asya’ya gitmek istediğini söyledi.²¹ Sefir Haydar Efendi de Hacı Bilal’i kabul ederek Vámbéry’nin padişahın emaneti olduğunu ilettili.²² Buna rağmen Vámbéry’nin hatıralarında, “*Haydar Efendi’ye, böbürlenici bir şekilde Türkistan’a gitmek istediğini söylediğini*” ve²³ Osmanlı Sefaretindeki iki gizli dost dışında, gerçek kimliğinin bilinmediğini açıklamaması²⁴, Hindistan, Çin, Japonya, Rusya ve Macaristan’da bulunmuş olan Hacı Bilal’in²⁵ ve arkadaşlarının kendisinden şüphelenmediklerini be-

¹⁴ *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 31.

¹⁵ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 14.

¹⁶ Zarccone, *a.g.e.* ss. 44-45.

¹⁷ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 11.

¹⁸ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 13; Zarccone, *a.g.e.*, ss. 44-45; *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 18.

¹⁹ Mim Kemal Öke, *a.g.e.*, s. 20.

²⁰ Zarccone, *a.g.e.*, s. 46.

²¹ Öke, *a.g.e.*, s. 20.

²² Kutay, *Sahte Derviş*, s. 17; Öke, *a.g.e.*, s. 20.

²³ Salih Yılmaz, “Ármin Vámbéry’nin Türkistan Seyahatnamesi’nde Geçen Ahmet ile Yusuf Destanı”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy.16, (Yaz, 2003), s. 128.

²⁴ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 15-17.

²⁵ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 20.

lirtmesi ilginçtir.²⁶ Türkistan yolculuğu öncesi, “*doktor Bimzenstein’in kendisine üç adet zehir şişesi verip zor zamanlarında bunları kullanmasını*” istemesi aslında gezinin niteliğini ortaya koymaktadır.²⁷ Vámbéry’ye göre “*Avrupa sefaretlerinin görevlileri onun Tahran’dan Meşhed’e gittiğini sanıyorlardı. Halbuki Tahran’dan çıktığında Vámbéry’nin güzergahı kuzey doğuya doğru giden Hazar Denizi ve Esterabad yoluyla.*”²⁸ Vámbéry Hive’ye vardığı zaman, tespit edebildiği en ilginç konu, Orta Asya Türklerinin, Osmanlı İmparatorluğu hakkında bilgi edinme istekleri oldu.²⁹ Vámbéry hatıralarında padişahın tuğrasının Orta Asya’da ne kadar itibar gördüğünü ifade etmekten çekinmemiştir.³⁰ Vámbéry’nin Hive’de ziyaret ettiği önemli kişilerden biri, İstanbul’da iken Hariciye Nazırı Ali Paşa’nın konağında birkaç kez gördüğü Şükrullah Bey idi.³¹ Vámbéry’nin ifadesiyle “*aslen Osmanlı olup tarikat pîrlerinin hayatı üzerine dini tetkikler yapmak için on yıl önce Hive’ye gelip yerleşen ve Mehmet Emin Han Medresesinde oturan*” Şükrullah Bey,³² Vámbéry’ye Hive Hanını görmesi için aracılık vadetti.³³ Sonunda Hanın huzuruna çıkan Vámbéry, Buhara’ya gitme isteği konusunda Şükrullah Beyin, kendisini zorluklar nedeniyle uyarmasını ve öğütlerini şüpheyle karşılamaktadır. Vámbéry’ye göre Şükrullah Bey, onun sahte dervişliğinin farkına varmış olmalıdır.³⁴ Eskiden padişah nezdinde Hive Elçisi olarak görevlendirilmiş olması muhtemelen olan Şükrullah Bey’in³⁵, İstanbul’da tanıdığı Vámbéry’nin³⁶ “*Reşid Efendi*” olmadığını bilmemesi mümkün değildir.

Kendi ifadesiyle Hive’den sonra, Buhara’da da kendisinden sık sık kuşkulanan ama maskesi asla düşürülemeyen Vámbéry³⁷ Semerkant’tan sonra³⁸ Orta Asya’nın kilidi olan ve stratejik konumu nedeniyle İngilizlerin göz koyduğu Herat’ta kendisinin kılık değiştirmiş bir İngiliz olduğu kanısına varan genç Mehmet Yakup Han tarafından kabul edildi. Vámbéry burada da Osmanlı uyruğu olduğunu belirterek, izin belgesini gösterdi. Kasım 1863’te İran sınırındaki Meşhed’e giden yaklaşık 2000 kişilik büyük

²⁶ Kutay, *a.g.e.*, s. 16.

²⁷ Salih Yılmaz, *a.g.m.*, s. 130.

²⁸ Ármin Vámbéry, *Dervisruhában Közép-Ázsián Át*, Lilium Aurum, Dunaszzerdahely, 2000, s. 90.

²⁹ Öke, *a.g.e.*, s. 25; Kutay, *Sahte Derviş.*, ss. 44-46.

³⁰ Öke, *a.g.e.*, s. 20.

³¹ Öke, *a.g.e.*, s. 23; Árminius Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 124.

³² Kutay, *Sahte Derviş*, s. 42.

³³ Öke, *a.g.e.*, s. 25.

³⁴ Árminius Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 142; Kutay, *Sahte Derviş*, s. 49.

³⁵ Şükrullah Bey, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde HR.SYS.’de kayıtlı olan bir belgeye göre 1855’te Sultanın sefiri olarak Hive’ye gönderilen Şükrullah Aka ile aynı kişi olabilir. Bkz. *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, ss. 61-62.

³⁶ Árminius Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 124.

³⁷ Zarcone, *a.g.e.*, s.66; Árminius Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 171-172; Vámbéry, *Dervisruhában Közép-Ázsián Át*, s. 239-242.

³⁸ Árminius Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 195.

bir kervanla Herat’tan ayrıldı. Yolculuğu sırasında onun kimliği üzerine bahse giren hatta kapışan inanlarla birlikte!³⁹ Tahran’a geldiği zaman

“ilk işi Osmanlı sefiri Haydar Efendi’yi ziyaret etmek oldu. Başka bir görev ile İstanbul’a dönen Haydar Efendi’nin yerine atanan İsmail Efendi de ona gereken ilgiyi gösterdi. Artık gerçek kimliğini saklamak için bir neden kalmamıştı. Macerasını İran Şahı Nasirüddin’e de anlatan Vámbéry⁴⁰ üç ay Tahran’da kalarak yorgunluk giderdi. Bir yandan da gezisi sırasında “gizlice” Arap alfabesi ile fakat Macarca tuttuğu notlarını gözden geçirdi.⁴¹ Osmanlı topraklarını emniyetle geçtikten sonra⁴² vardığı İstanbul’da, Sadrazam Ali Paşa’yı ziyaret ederek, onun isteği üzerine Orta Asya’yı anlattı.”⁴³

b. Vámbéry’nin Yolculuğu Sırasında Derviş Tekkeleri ve Mollalar

Vámbéry’nin yolculuk güzergahında birçok tekke bulunmakta idi.⁴⁴ Orta Asya’nın en uçra köşelerinden Mekke’ye giden hacılar bu tekkeler zincirine güveniyorlardı.⁴⁵ Orta Asya’da “*kalenderhane*” denilen ve Vámbéry’yi ilgilendiren bölgede Çin’den başlayıp bütün Orta Asya’yı katederek İstanbul’a ve oradan Mekke’ye giden Haç yolu boyunca uzanan ve Müslüman dünyanın en mükemmel dayanışma ağlarından biri olan bu tekkeler zincirini, Vámbéry daha İstanbul’da iken keşfetmişti.⁴⁶ Vámbéry bu dönemde Doğu Türkçesini öğrenmek ve Orta Asya kültürü hakkında çalışmak üzere düzenli olarak Özbek ve Buhara tekkelerine gittiğini anlatmaktadır.⁴⁷ İlk Çağatayca hocası, bu tekkelerden birinde tanıştığı, Mekke’ye giden Buharalı derviş Molla Halmurad’dı.⁴⁸ Vámbéry seyahatnamesinde, İstanbul’da iken

“pek çok bilgi edindiği iki kişi olarak, Hüseyin Daim Paşa’nın konağında tanışıp, kendisine “Reşid” ismini veren, Avrupalı bir insandan kısa zamanda Asyalı bir insan haline gelişini sağlayan Ahmet Molla ile Orta Asya’dan konuşurken şevkle dinlediği Hal Murad Molla’nın”

³⁹ Zarcone, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁰ Kutay, *Sahle Derviş*, s. 60.

⁴¹ Öke, *a.g.e.*, s. 26.

⁴² Kutay, *Sahle Derviş*, s. 60.

⁴³ Öke, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁴ Thierry Zarcone, *Kudüs’teki Orta Asyalı ve Hintli Süfi Hacılar*, çev. Berna Akkıyal, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul 2012, 1.Baskı, s. 57.

⁴⁵ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s. 65.

⁴⁶ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, ss. 43-44.

⁴⁷ Zarcone, *Kudüs’teki Orta Asyalı ve Hintli Süfi Hacılar*, s. 45.

⁴⁸ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s. 44.

adımı vermektedir.⁴⁹ Daha sonra, II. Abdülhamid tarafından Korvinaların geri verilmesinden sonra Macaristan'a gönderilen Özbek Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi ile de İstanbul ikametgâhı sırasında tanışmış olmalıdır.⁵⁰ Bu konuda Vámbéry ilk değildi. 1833-1834 yıllarında resmi bir görev için Orenburg'dan (Tataristan) Buhara'ya gönderilen Jean Jacques Pierre Desmaisons da⁵¹ molla ve mutasavvıflarla ilişki kurmaya çalışmıştı.⁵² Demiryolu yapılmadan önce Orta Asya'ya gitmek isteyen yolcu, genellikle Müslüman tüccarlardan oluşan kimi zaman hacıların da eşlik ettiği ve erken antikçağdan beri bilinen yolları izleyen kervanlara katılmak zorundaydı.⁵³ Bu kervan yolları Mekke'ye giden ve "kutsal Buhara'ya" da uğramak isteyen hacıların izlediği hac yollarıydı. Ve yol üzerindeki evliya türbeleri yön bulmaya yarayan işaretler oluşturuyordu.⁵⁴ Vámbéry hacı kervanlarına katılarak bu tekkeler zincirinden yararlanabildi.⁵⁵ Bu dayanışma ağı göz önüne alındığında Desmaisons'un neden Tatar mollası kılığını, Vámbéry'nin ise neden derviş kılığını tercih ettiği anlaşılabilir.⁵⁶ Ayrıca Türkçe, Farsça, Arapça bilmek kılık değiştirmenin vazgeçilmez tamamlayıcısıydı.⁵⁷ Maddi manevi silahlarla donanan Vámbéry "sahte bir Müslüman" ve "sahte derviş" olarak, Macaristan'ı da gören Hacı Bilal'in kafesi ile yola koyulduğu zaman⁵⁸ şüpheler de başladı. Kolhan adlı bir Yumut Türkmen'i⁵⁹, onun padişahın gizli görevlisi olduğunu düşünen Afganlı kaptan⁶⁰, Gümüştepe'de kendisine tavsiye edilen Han Can ile arkadaşları, onun dervişliğinin sahteliğinin farkına varan ya da şüphelenen kişilerden sadece birkaçıdır.⁶¹ Üstelik, Buhara'da iken bir casuslar ordusu peşindeydi. Vámbéry "Buhara Hanı Muzaffereddin'in kullandığı en tehlikeli silahın casusluk olduğunu, gelen casusların çoğunun hacı ve İstanbul'da uzun süre kalmış kişiler olduklarını" anlatmaktadır.⁶² Vámbéry

⁴⁹ Ármínius Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 30-31. Zarccone'un eserinde *Hal Murad* olarak belirtilen molla, bu eserde kimi yerde *Halil Murad* (s.31), kimi yerde *Hal Murad* olarak belirtilmektedir (s.207). İkisi aynı kişi olmalıdır.

⁵⁰ "Török küldötség Budapesten", *Vasárnapi Újság*, XXIV. évfolyam, 18. szám, (1877 Majus 6), s. 281.; Melek Çolak, "Macar Kaynaklarına Göre Gyula Andrassy ve Osmanlı -Macar İlişkileri (1875-1878)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.XXVI, sy.1, (Temmuz 2011), s. 57.

⁵¹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 16.

⁵² Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 31.

⁵³ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 74.

⁵⁴ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 80.

⁵⁵ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 64.

⁵⁶ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 16.

⁵⁷ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 18.

⁵⁸ Kutay, *Sahte Derviş*, ss. 15-20; Öke, *a.g.e.*, ss. 20-21.

⁵⁹ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 34.

⁶⁰ Ármínius Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 60.

⁶¹ Ármínius Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 81-83.

⁶² Ármínius Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 171-172.

daha sonra İngilizlere sunduğu raporlarda Osmanlı İmparatorluğunda tekkelerin düzenli olarak hükümetten maddi yardım aldıklarını⁶³, tecrübeli ve bilgili dervişlerin, yolcu Müslüman kabilelerine katılarak padişahın birer gizli ajanı olarak Panislamizmi Orta Asya'da yaydıklarını⁶⁴, Sultan II. Abdülhamid'in Tatar, Moğol, Gürcü ve Çerkes'leri, Hokand, Hive, Buhara'dan gelen hacıları, kendi safına çekerek bu amaç için kullandığını⁶⁵ bildirerek bu konuda İngilizleri uyarmaktadır.⁶⁶ Oysa kendisi de böyle bir görevle bir hacı kervanına katılan Vámbéry'yi, yolculuğu sırasında bu tekkelerin, hacıların ve mollaların koruduğuna tanık olmaktadır. Kendisine “*dervişlik halini bir an bile elden bırakmamam*” öğütleyen Hacı Bilal⁶⁷ ve diğer dostları şüpheli durumlara karşı Vámbéry'ye kolkanat germişlerdir.⁶⁸ Tekkelerde konakladığı zaman, pek çok zor durumdan kendini kurtarabilmiştir.⁶⁹ Hanlık polisinin derhal kuşkulandığı Vámbéry'yi ciddi bir sorgulamadan Buhara'da da bir tekkede din adamları ve dervişlerle birlikte kalması kurtarmıştır.⁷⁰ Vámbéry Buhara'da maskesini düşürmek için uğraşanlara karşı takındığı tutum ve din alimlerinden kurulu heyetin karşısına çıkmayı bir mahkemenin söz eder gibi anlatacağı olaylar hakkında⁷¹, birkaç yıl sonra Vámbéry'nin aslında bir Avrupalı olduğunu bilip bilmediğini kendisine soran bir Rus diplomata, Buhara'nın yönetiminden sorumlu Rahmet Bi, “*sahte dervişin sırrını çözdüğünü, ama İslam teolojisi hakkındaki bilgisinden çok etkilendiği için bunu açıklamayı asla düşünmediğini söyledi.*”⁷² Tıpkı “*Reşid Efendi*” gibi, “*Mirza Cafer*” olarak⁷³ Tatar mollası kılığında⁷⁴ Buhara'ya gelen Desmainsons'un daha gelir gelmez kim olduğunun anlaşıldığını ve bütün Buhara halkının onunla alay ettiğini, daha sonra Buhara Hanlığına uğrayan bir diğer ajan Jan Vitkeviç'e, bir başka Buharalı yöneticinin dediği gibi⁷⁵ Vámbéry'nin Semerkant'tan Herat'a giderken karşılaştığı durum yine tekkelerin önemini göstermektedir. Vámbéry bu konuda şöyle demektedir: ⁷⁶ “*Kervanımız kentin dışında konar konmaz, Eyüp adlı şeyhin*

⁶³ Öke, *a.g.e.*, s. 227.

⁶⁴ Öke, *a.g.e.*, s. 228.

⁶⁵ Öke, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁶ Öke, *a.g.e.*, s. 180.

⁶⁷ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 83.

⁶⁸ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 43; Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 123, 159-160; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 54.

⁶⁹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 54.

⁷⁰ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 54.

⁷¹ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 172-173; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, ss. 54-57.

⁷² Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 57.

⁷³ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 37.

⁷⁴ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 16.

⁷⁵ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, ss. 37-38. Zarccone bu görüşü kabul etmese de bu da bir ihtimaldir.

⁷⁶ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 207.

tekkesine gittim. Hacı Salih bana, bu şeyhe hitaben bir tavsiye mektubu vermişti. Şeyhin korunmasına fazlasıyla ihtiyacım vardı.”

Üstelik korktuğu kişi de onu önceden tanıyan, İstanbul’da iken Çağatayca öğreten Hal Murad Molla idi.⁷⁷ Vámbéry’nin burada Hal Murad hakkında söyledikleri, hocasına karşı vefalı bir öğrenci olmadığını göstermektedir. Şöyle ki:⁷⁸

“Hal Murad’ın sonradan Bombay ve Karaçi yoluyla döneceğini biliyor ve yolda onunla karşılaşmaktan çok korkuyordum. Gerçi adam, çok iyiliğimi görmüştü. Ama kendisine küçük bir yarar getireceğini anlarsa hiç çekinmeden bana ihanet edeceğini de biliyordum.”

Vámbéry’nin çelişkilerle dolu ifadeleri, Hive’de tanıştığı ve kendisiyle beraber İstanbul’a kadar gelen Molla İshak⁷⁹ (Bkz. Ek.1) hakkında devam etmektedir. Vámbéry’ye göre yol arkadaşı” *hem İstanbul’da kendisinden ayrılmak istemeyerek onunla gitmek istemiş*”⁸⁰, hem de Vámbéry’nin, “*niyetli olduğu Mekke yoluna devama bırakmayarak Macaristan’a getirişine bir hayli şaşırmıştır.*”⁸¹ Halbuki Vámbéry “Herat’tan çıktıkları zaman Molla’yı bir daha asla bırakmamaya, hatta mümkünse beraberinde Avrupa’ya götürmeye karar verdiğini” anlatmaktadır.⁸² Dönüş yolunda kendisine çok yardım eden ve Vámbéry’nin ifadesiyle “*her gün dinlenerek muhtaç oldukları bir miktar yiyecek ve yakacağı sağla- yıp, onun akşam yemeğini hazırlayan*” Molla İshak hakkında⁸³, seyahatnamesinde, “*Tatarm*” adlı bölümde, ayrıntılı bir şekilde, sevgi ile söz ettiği görülürken⁸⁴, Macar Bilimler Akademisi’nde bulunan ve Vámbéry’nin arkadaşlarına yazdığı mektuplar aynısını söylememektedir.⁸⁵ Örneğin Vámbéry, Áron Szilády’ye yazdığı 24 Ağustos 1866 tarihli mektubunda, sadık yol arkadaşı hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:⁸⁶ (Bkz.Ek.2) “

⁷⁷ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 207.

⁷⁸ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 207-208.

⁷⁹ “Vámbéry tatárja”, *Szabadság*, XII-ik évfolyam, 62-ik szám., (1892 Május 24), s. 1; *Batu Kán Pesti Rokonai, Vámbéry és tatárja, Csagatai Izsák*, Szerkesztette: Kovács Sándor Iván, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 2001, s. 202.

⁸⁰ Öke, a.g.e., ss.26-27; Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 227

⁸¹ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 226.

⁸² Vámbéry, *Dervisruhában Közép-Ázsián Át*, s. 501.

⁸³ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 218; Vámbéry, *Dervisruhában Közép-Ázsián Át* s. 498-508.

⁸⁴ Vámbéry *Dervisruhában Közép-Ázsián Át*, s. 498-508.

⁸⁵ Ármin Vámbéry’nin Áron Szilády’ye yazdığı 24.8.1866 tarihli mektup; *MTA (Magyar Tudományos Akadémia:Macar Bilimler Akademisi)* K, Ms 4453/80, Ármin Vámbéry’nin Áron Szilády’ye yazdığı 19.3.1865 tarihli mektup; Ms 4453/68, Ármin Vámbéry’nin Áron Szilády’ye yazdığı 9 5.1865 tarihli mektup ; Ms 4453/70.

⁸⁶ Ármin Vámbéry’nin Áron Szilády’ye yazdığı 24.8.1866 tarihli mektup. *MTA*, K, Ms 4453/80.

“Köpekten pastırma olmaz. Asyalıdan da sadık adam çıkmaz. Onun aklı şimdi Paris ve Londra’da, eninde sonunda ne yapıp edip oralara da gidecektir. Diğerleri ne olduysa o da avare bir dilenciden başka bir şey olmayacaktır.”

2. İngiltere ve Vámbéry

Genellikle “*Türkistan üzerinde İngiliz-Rus hakimiyet mücadelesinin olduğu ve İran’ın iki ülkenin nüfuz bölgesi haline geldiği dönem*” olarak tanımlanan dönemde, İngiltere adına Orta Asya gezisine hazırlanan Vámbéry⁸⁷ Tahran’a geldiğinde, Londra’nın İran Büyükelçisi Sir Charles Allison, “*bu tehlikeli yolculuğu başarıyla tamamlayabildiği takdirde, İngiltere’de tüm kapıların kendisine açılacağıni belirtmişti.*”⁸⁸ Amaç bu olunca Vámbéry’nin seyahatnamesinde sözettiği, Herat’tan Tahran’a giderken yanında birde bir Rus bulunan Birmingham’lı bir İngiliz tüccarla (!) ‘*karşılaşması*’⁸⁹, Kandahor ve Kabil’de İngiliz misyonuna “*rastlaması*”⁹⁰, tesadüf olmasa gerek. Yolculuğu bitmek üzere iken, Meshed’e vardığında ise “*artık tesadüfler*” ziyarete dönüşerek, “*İngiliz Miralay Dulmaz’ı ziyaret etti. Onun konukseverliği sayesinde yol yorgunluğunu attıktan sonra*”⁹¹, İstanbul üzerinden yurduna döndü. Birkaç gün sonra “*ona bu tehlikeli, fakat büyük görevi yerine getirme imkanı veren gezisini sağlayan İngiltere Coğrafya Cemiyeti’ne raporunu vermek üzere Londra’ya gitti.*”⁹²

3. Rusya ve Vámbéry

Vámbéry gezisi sırasında “*Rus Çarlığı’nın Orta Asya’da ele geçirdiği toprakların güney bitim noktası olan Aşur adasında Rus kontrolü sırasında Rusların kendisinden şüphelendiğini*” anlatmaktadır.⁹³ Ancak Herat’tan Tahran’a giderken Şahrud’da Birminghamlı İngiliz’in yanındaki Rus ise bir problem teşkil etmez.(!) Nasıl olsa bu olayı Revo-Britannic adlı İngiliz Dergisinin 1866 Kasım tarihli sayısında başka biçimde anlatacaktır.⁹⁴ “*Sahte dervişin*” yolculuğu sırasında garip ve dikkate değer “*tesadüfler de*” olmuştu. Rus Heyeti Afganistan’da İngilizleri kovmuş, Afganlılarla anlaşma yapmaya gayret ederken, Vámbéry, Osmanlı Devleti’nin Tahran Büyükelçisi Haydar Efendi’nin tavsiye mektubu ile Afgan Emiri Yakup Han tarafından kabul edilmişti. Ruslar onun fiziksel özelliklerini nedeniyle İngiliz casusu olduğunu iddia etmişlerdi. Halbuki Rus baskısından sık

⁸⁷ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 75.

⁸⁸ Öke, *a.g.e.*, s. 21.

⁸⁹ *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s.223.

⁹⁰ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 77.

⁹¹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.64; *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 222.

⁹² Kutay, *Sahte Derviş*, s. 60.

⁹³ Kutay, *Sahte Derviş*, ss. 22-25.

⁹⁴ *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 223.

sık yakıman Vámbéry'nin⁹⁵ gerçek kimliğini ve Orta Asya'ya bir geziye hazırlandığını, daha İstanbul'da iken, Rus Sefiri ,Osmanlı Devleti'nin Peşte Sefiri Şekip Efendi'ye bildirmiş, Peşte Sefiri de Rus Sefareti'nin Vámbéry'nin faaliyeti ile meşgul olduğunu İstanbul'a iletmişti.⁹⁶ Vámbéry Tahran'a dönünce ise Rus Büyükelçisi Von Giers, parlak tekliflerle bu bilgileri satın almak istediye de o Ruslara duyduğu düşmanlık yüzünden bu isteği geri çevirdi.⁹⁷ Birkaç yıl sonra Vámbéry'nin ardından Buhara'ya giden ve Rahmet Bi ile görüşen Rus diplomatın söyledikleri de göz önüne alınırsa⁹⁸, Rusların Vámbéry'yi adım adım takip ettikleri anlaşılmaktadır. Sonuçta, Türkistan'ı dolaştıktan sonra Rusya'nın bu bölgeye yönelik yayılmacı politikalarına şiddetle karşı çıkan ve İngiltere'nin bölgede çağdaşlaştırmacı bir görev üstlenmesi gerektiğini savunan Vámbéry'nin topladığı bilgiler, Ruslar ve İngilizler tarafından kıymetli bir hazine gibi kullanılmıştır.⁹⁹

4. Vámbéry'nin Orta Asya Gezisi Üzerine Değerlendirme ve Sonuç

Vámbéry, Orta Asya gezisi ve bununla ilgili yazdığı seyahatnamesi ile Orta Asya'yı bilim dünyasına tanıtmıştır. Ancak Vámbéry'nin bu gezisinin olayları ve kahramanları üzerine yazdıkları, çelişkilerle doludur. İfadeler birbirini tutmamaktadır. XIX. yüzyılda Orta Asya üzerine İngilizce ve Fransızca yazılmış seyahatname türü eserlerin yarattığı etki gözönüne alınırsa¹⁰⁰, hatıralarında çelişkili, hatta gerçeğe uygun olmayan ifadeler bilinçli olarak seçilmiş olsa gerek. Muhtemelen gezinin “*gizli*” ve “*büyük badireler anlatılarak*” yapıldığının anlatılması, seyahatnameye renk katacak, onun gizemini arttıracak, okuyucuya heyecan verecekti. Aynı zamanda başarı şansını da arttıracaktı. Vámbéry ile ilgili hemen hemen yerli veya yabancı bütün makale ve kitaplarda yer alan “*Orta Asya gezisi sırasında*” diye okuyucuya sunulan derviş kıyafetli Vámbéry'nin bu fotoğrafının, ona Orta Asyalı kıyafetler giydirilerek, Londra'daki bir fotoğraf stüdyosunda çekilmiş olması ihtimali bunu göstermektedir. Okuyucu için önemli olan fotoğrafın nerede çekildiği değil, derviş kıyafetli Vámbéry idi. Ancak tutarsız ifadelerin bulunması, Vámbéry'nin bu gezisinin ve gezinin ününü olan seyahatnamesinin bilimsel olarak değerini azaltmamakta, tam tersine soruları arttırarak, eser üzerine yeni bilimsel çalışmaların yapılmasına davetiye çıkarmaktadır. Demek ki yaklaşık 150 yıl sonra, içindeki olağanüstü ve gerçek dışı söylemleri arındırdığımız zaman bile Vámbéry'nin seyahatnamesi önemini korumaktadır.

⁹⁵ Kutay, *Sahte Derviş*, ss. 76-77.

⁹⁶ Kutay, *Sahte Derviş*, ss. 9-10.

⁹⁷ Yalçınkaya, *a.g.e.*, s. 222; Öke, *a.g.e.*, s. 26; *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 18.

⁹⁸ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 57.

⁹⁹ Yalçınkaya, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁰⁰ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 69.

Yol arkadaşı İshak Molla’yı bir sahiplik duygusu içinde “*benim Tatarım*” diye tanımlayan, eserinde büyük ölçüde böbürlenene, bir bilim adamı olarak alçak gönüllü olmayan Vámbéry’nin kişiliğinin tekrar psikanaliz yöntemine tabi tutularak incelenmesi gerekmektedir. Bu, aynı zamanda esere ve Vámbéry’nin çelişkili ifadelerine de açıklık getirecektir. Çocukluğu yoksulluk içinde geçen ve inancı nedeniyle dışlanan Vámbéry adım adım mücadele ederek, kendini devletlerarası ilişkilerin içinde bulmuştur. Vámbéry bu açıdan bakıldığında gezisini üç devletin politikalarının kesiştiği bir noktada, Orta Asya’ya gerçekleştirmiştir. Bu dönemde İngiltere ve Rusya gözünü Orta Asya’ya dikmiştir. Osmanlı Devleti ise iç çekişmeler içindeki Orta Asya Hanlarına karşı koruyucu bir rol üslenerek onları birlik olmaları konusunda uyarılmaktadır.

Osmanlı Devleti açısından bakıldığında, Vámbéry’nin İngilizlere yazdığı raporlarda iddia ettiği gibi Osmanlı padişahının tekkeleri kullanarak, üstelik devletin zayıf zamanında Panislamist hedefler peşinde koşup koşmadığı meselesi tartışılabilir. Ancak Vámbéry gezisini hem Osmanlı devlet adamları, hem de bütün Orta Asya ve Osmanlı İmparatorluğunda yer alan tekkeler zinciri sayesinde güven içinde tamamlayabilmiştir. Yazılan tavsiye mektupları sayesinde tekkeler sahte olan bir dervişe bile kollarını açmışlardır. Bunu sadece siyasetin bir parçası olarak görmek eksik bir yaklaşımdır. Yolcu “*sahte bir Müslüman, sahte bir derviş olsa*” bile ona yardım etmek Türk-İslam kültürünün bir parçasıdır. Vámbéry zaten bu gerçekle İstanbul’da tanıştığı için, derviş kılıfına girmeyi tercih etmiştir.

Gezi Vámbéry’ye ün kazandırdığı gibi en çok, ona destek veren İngiltere karlı çıktı. Vámbéry Türklerin misafirperverliğini övüp, aynı zamanda İngiltere’nin olduğu kadar II. Abdülhamid’in de sözcülüğünü yapmasına rağmen, gezisi sırasında Orta Asya Hanlıkları ve halkı konusunda genellikle takındığı olumsuz tavır, İngiltere ve Rusya’nın bölgedeki hareketlerine kılıf hazırlamıştır.

Rusya açısından bakıldığında Rus Sefareti Vámbéry’nin gezisini ilgi ile takip etmiş, hatta Vámbéry’nin Orta Asya gezisi, sadece 1 yıl sonra St.Petersburg’da Rusçaya çevrilmiş, eser Orta Asya’da bile okunmuştur. Hive Ham Muhammed Rahim Han’ın 1877’de Hanlığından geçen bir Osmanlıya, “*Macarların Türk vından geldiğini söyleyen Vámbéry’nin doğru söyleyip söylemediğini*” sorması bunu göstermektedir.¹⁰¹ Rusya’nın bu geziyi takip etmesi, Vámbéry’nin Orta Asya’ya, gerçekten orada “*İngiltere ve Rusya arasında cereyan eden bir büyük oyunun*” parçası olarak mı, yoksa İngiltere ile anlaşılan bir Rusya’nın bulunduğu bir ortamda mı gittiği sorusunu akla getirmektedir.

1854’de Kırım Savaşı devam ederken Lord Palmerston tarafından İngiltere’nin en güçlü zamanında Çerkezistan’ın Rusya’ya bırakıldığı, Ruslara karşı yardım istemek üzere Buhara Müftüsü Muhammed Parsa Efendi Osmanlı ve İngiltere’ye elçi olarak gittiğinde, elçinin yardım isteğinin İngiltere tarafından reddedilmesi, Türkistan’daki

¹⁰¹ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s. 68.

Rus ilerlemesinin en hızlı olduğu bir dönemde, 1869 yılında Rusya ve İngiltere'nin aralarında gizli bir anlaşma yaparak Afganistan'ın Hindistan ve Türkistan arasındaki önemli bir bölgeyi taksim ettikleri, 1877-1878 yılları arasında olan Osmanlı-Rus Savaşı döneminde Rusya ve İngiltere'nin yardımı ile Kaşgar'ın da Çin tarafından işgal edildiği yıllar olduğu hatırlanırsa,¹⁰² her zaman ifade edilen İngiltere ve Rusya arasındaki “büyük oyunun” içinde, bir gizli ittifak sürecinin devam ettiği bir süreçte, Vámbéry'nin yolculuğunun, Rusya tarafından da izlenerek gerçekleştiği düşünülebilir. Gezinin sonuçlarından da İngiltere olduğu kadar Rusya da yararlanmıştı.

Vámbéry'nin ifade ettiği gibi bu gezi, “gizli” değildi. Her üç devlet de Vámbéry'yi sıkı bir şekilde takip etti. Ancak seyahatname yoluyla bunların okuyucuya anlatılması, gezinin büyüsunü bozacaktı. İngiliz arşiv belgelerine göre II. Abdülhamid ve Vámbéry'yi araştıran Mim Kemal Öke, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Vámbéry'ye yolladığı talimatlardan ancak 5-6'sının mevcut olduğunu yazmakta, altmışı aşkın belgeden oluşan önemli talimatların ise “ayıklanmış” olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.¹⁰³ Bu yüzden devletlerarası politikanın önemli bir siması olan Vámbéry'yi incelemek zorlaşmaktadır.

Vámbéry Osmanlı, İngiliz ve Rus diplomasisinin orta yerinde kalmış bir kişilik olarak sıradan değil, uluslararası bir kişiliktir. Bu yüzden geride kalan belgelerle, Vámbéry'nin ve seyahatnamesinin İngiliz, Rus ve Osmanlı arşiv belgelerinin karşılaştırılarak tekrar incelenmesi, meslek hayatının başlangıcı sır perdesiyle örtülü olan ve Fransa'ya ancak 29 yıl sonra dönebilen Jean Jacques Desmaisons'a benzer bir şekilde¹⁰⁴, gizemli hayatı ile dikkat çeken ve Vámbéry ile beraber Hive'de başladığı yolculuğunu 1892'de Macaristan'da Velence'de noktalayan İshak Molla¹⁰⁵ gibi gizemli pek çok noktayı aydınlatabilir.

¹⁰² Yalçınkaya, *a.g.e.*, ss. 55-104.

¹⁰³ Öke, *a.g.e.*, s. 284.

¹⁰⁴ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 21.

¹⁰⁵ “Vámbéry tatárja”, *Szabadság*, (1892 Május 24), s. 1.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

MTA (*Magyar Tudományos Akadémia: Macar Bilimler Akademisi*), K, Ms 4453/80, Ms 4453/68, Ms 4453/70.

2. Kitap ve Makaleler

Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, haz. Ahmet N. Özalp, Kitabevi, İstanbul 2011.

Batu Kân Pestî Rokonai, Vámbéry és Tatárja, Csagatai Izsák, Szerkesztette: Kovács Sándor Iván, Kalligram Könyvkiadó Pozsony, 2001.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004.

Çolak, Melek, “Macar Kaynaklarına Göre Gyula Andrássy ve Osmanlı –Macar İlişkileri (1875-1878)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.XXVI/sy.1, (Temmuz 2011), ss.51-65.

Kutay, Cemal, *Osmanlıda İngiliz Casus Arminius Vámbéry'nin (Reşid Efendi) Günlükleri (1862-)*, Acar Bilgi Merkezi Yayınları No:15, 1. Baskı, İstanbul 2013.

_____, *Sahte Derviş*, Aksoy Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul 1998.

Öke Mim Kemal, *Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajam Yahudi Vámbéry*, Hikmet Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 1991.

“Török küldötség Budapesten”, *Vasárnapi Újság*, XXIV. evfolyam, 18.szám, (1877 Majus 6), s.281.

Vámbéry, Ármin, *Dervisruhában Közép-Ázsián Át*, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2000.

“Vámbéry, tatárja”, *Szabadság*, XII-ik évfolyam, 62-ik szám, (1892. Május 24), s.1.

Yalçinkaya, Alâeddin, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Lalezar Kitabevi, 2.Baskı, Ankara 2006.

Yılmaz, Salih, “Ármin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi'nde Geçen Ahmet ile Yusuf Destanı”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy.16, (Yaz 2003), ss.127-143.

Zarcone Thierry, *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, çev. Berna Akkıyal, Kabalıcı Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul 2012.

_____, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, çev. Ali Berktaş, İş Bankası Yayınları, 1.Basım, İstanbul 2013.

EK-2

X Kutyájait nem lesz sokana arszabit, stha
 kuzogeo ember. Neki most Paris es
 Londonban jár es esse, etebb utabb
 oda is megy, es azota csak ungyan
 mind a tolli kott. I. egy kuzo-ki kuzus.

That de mit simulo, wyzita
 nappondat a nyomonosijos azokis utta.
 Nappan is utartam zovuel negotio
 a tolli kott nething napot kottan,
 kien is volnits is tenindulison, de
 felek ur unalkodit sovomun hangza
 lakkol, vagy sem wyz kikket nem
 nappnath a szomomun es idem nagy
 kinsina. Gy jartam kinkem is.
 En mindit udarvalem, hogy dalyokhosok
 da iteroi napponta azokthoz kottak
 is in ki csak egyoxer enem auvzia
 megpudillem art a kinsindancemat
 hogy I nap utem adabb alltam.

(x), Ármin Vámbéry'nin Áron Szilády'ye yazdğı 24.8.1866
 tarihli mektup. MTA, K, Ms 4453/80.